

Житков О.А.

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

ГАЗЕТИ ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ПРО ОБОРОННІ БОЇ 6 ТА 12 РАДЯНСЬКИХ АРМІЙ ПІВДЕННОГО ФРОНТУ ВЛІТКУ 1941 РОКУ В ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ

У статті здійснено комплексний проблемно-тематичний аналіз медіатекстів регіональних засобів масової інформації (далі ЗМІ), присвячених історичним подіям Другої світової війни у Центральноукраїнському регіоні, зокрема, оборонним боям 6 та 12 радянських армій Південного фронту влітку 1941 року неподалік с. Підвисоке Новоархенгельського району Кіровоградської області.

У процесі вивчення проблемного поля регіональних ЗМІ за два десятиліття української незалежності автор узагальнив жанрово й тематично розмаїті медіаматеріали, які містилися у газетах всеукраїнського та регіонального рівнів, а також на медійних ресурсах, які належали громадським організаціям, освітнім закладам та органам державної влади й місцевого управління.

Особлива увага приділена вивченню матеріалів таких газет як «Урядовий кур'єр», «День», «Кіровоградська правда», «Народне слово» та електронних видань – «Україна-центр», офіційних сайтів Обласної наукової бібліотеки імені Д. Чижевського («Library.kr.ua»), міського порталу «Кіровоград 24» («kirovograd24.com.ua»), Кіровоградської обласної державної адміністрації («www.kr-admin.gov.ua»), історико-пошукового об'єднання «Пам'ять».

Відзначається, що використання методів кількісного та якісного аналізу змісту регіональної преси уможливило виокремлення смислових одиниць та визначення способів використання інформативних джерел в авторських інтерпретаціях, зокрема, оточення військовослужбовців радянських армій, організації оборони та оцінок військової стратегії вищого керівництва й характеристики військової тактики офіцерів і рядових солдат на полі бою, а також шанування пам'яті загиблих у повоєнний час та сучасних умовах.

Наголошується на інформативній складовій висвітлення у пресі дослідницької та пошукової роботи, пропагуванні праць місцевих авторів, проектів розвитку краєзнавчих наукових досліджень у цьому ж регіоні.

Ключові слова: Друга світова війна, газети, Південний фронт, радянські армії, оборонні бої, оточення, «Зелена брама», Уманський котел.

Постановка проблеми. Сучасні засоби масової інформації (далі ЗМІ, авт.) правомірно розцінюються науковцями як унікальний соціокультурний та масово-комунікаційний феномен, який впливає на формування масової свідомості населення. У залежності від жанру матеріали газет, інтернет-ресурсів наближаються до рівня опублікованих історичних джерел. Це означає, що вони не лише фіксують важливі події та явища, але разом з тим, через розміщення документів або фрагментів джерел відзеркалюють процеси історичного розвитку країн, регіонів, нерідко містять інтерпретації знакових явищ вітчизняної історії. Важливо згадати публікації, які, по-суті, є рефлексією дослідників на репрезентований історичний матеріал, або ж відображають погляди масового читача на історично значимі факти.

У даному дослідженні розглянуто інтерпретації оборонних боїв 6 та 12 радянських армій Південного фронту, які відбулися влітку 1941 року біля села Підвисоке Кіровоградської області, в описах істориків-краєзнавців, публікаціях преси, які виступають літописцями цих подій. Нагадаємо, що вони стали широко відомі після виходу книги військового кореспондента газети «Красная армия» Є. Долматовського «Зелена брама» [1]. Широкого медійного розголосу описані у документальній легенді (так жанр цього документального твору визначив Євген Долматовський) оборонні бої набули лише після здобуття Україною державної незалежності. На нашу думку, формування сучасного медійного контенту досліджуваної проблеми вкладається у два етапи, а саме: 1991–2013 та 2014–2024 роки. Військові дії у Зеленій Брамі

були за цей час корінним чином переосмислені авторами наукових та науково-популярних праць й досить широко представлені як дискусійний багаж у регіональних засобах інформації, друкованих та електронних газетах, матеріалах офіційних сайтів організацій, медіаресурсах органів держави й місцевого управління.

Із початком повномасштабної війни, яка була розв'язана російським агресором в Україні у лютому 2024 року, стає помітним підвищення уваги медійників до висвітлення у ЗМІ низки подій, що стосувалися оборонних боїв у Зеленій Брамі далекого 1941 року. Очевидно, що це не випадковість. Адже опубліковані матеріали свідчать про великий військово-мобілізаційний потенціал та патріотизм українців, проявлений у Другій світовій війні. Їхнє вивчення видається нам важливим у контексті формування історичної свідомості, сучасних наративів публічної історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблема перебуває у центрі уваги друкованих та електронних мас-медіа від середини восьмидесятих років двадцятого століття, коли у минуле відійшли радянська цензура та самоцензура дослідників й, фактично, вперше розпочалося об'єктивне та всебічне вивчення опублікованих джерел з історії Другої світової війни в Україні. Деверсифікація методології наукових досліджень заклала умови переосмислення стратегії й тактики оборонних боїв радянських армій влітку 1941 року в Центральній Україні. Зокрема, розширилося проблемне поле та джерельна основа регіональних досліджень історичних подій, які відбувалися в урочищі Зелена Брама. Цьому сприяло проведення теоретичних й науково-практичних конференцій за участі залучених науковців та істориків-краєзнавців. Публікації матеріалів конференцій засвідчують помітні зрушення у дослідженні даної теми. Деталізувалися й уточнювалися важливі факти, пов'язані із визначенням наслідків оперативної діяльності командування окремих військових частин 6 та 12 армій Південного фронту, розглядалися розмаїті проблеми та аспекти забезпеченості останніх зброєю й боєкомплектom, моральний стан військовослужбовців, врешті-решт, визнання героїзму оборонців і збереження місць історичної пам'яті про бої в Зеленій Брамі [2].

Об'єктом уваги українських дослідників стають архівні джерела та джерела особового походження, зокрема, радянська й німецька військова мемуаристика, щоденники бойових дій військових частин [3], публікації колабораційної преси періоду 1941–1942 років, у яких описувалися

боєз'ясування за участі підрозділів 6 та 12 армій, що потрапили в кільце оперативного оточення вермахта в Україні [4].

У підсумку маємо визнати, що в умовах розв'язаної загарбницької війни росії проти народу України деконструкція схеми радянського наративу оборонних боїв 1941 року в урочищі Зелена Брама є єдино можливим способом подолання в масовій свідомості постімперського синдрому залежності від агресора, мобілізації української політичної нації на боротьбу із країною-окупантом. Роль медійних засобів у розв'язанні цих важливих завдань наукового та суспільного значення у наш час неможливо переоцінити.

Виклад основного матеріалу. У залежності від характеру дослідження опублікованих у ЗМІ матеріалів передбачено їхнє теоретичне опрацювання на рівні систематизації, класифікації або типізації. Зважаючи на тематичну розмаїтість джерел та вузькі часові рамки даного дослідження автором за основу було обрано проблемно-змістовний підхід до вивчення оприлюднених засобами масової інформації джерел, що, звичайно, не виключає також систематизації й класифікації останніх. Серед джерел інформації основна увага приділена вивченню матеріалів таких газет як «Урядовий кур'єр», «День», «Кіровоградська правда», «Народне слово», «Україна-Центр», а також офіційних сайтів Обласної наукової бібліотеки імені Д. Чижевського, громадського об'єднання «Зелена Брама», міського порталу новин «Кіровоград-24» та історико-пошукової організації «Пам'ять».

Автором статті було виокремлено два інформаційні блоки матеріалів. У перший було об'єднано ті, що розкривали зміст роботи історико-пошукових об'єднань і товариств. У другий – ті, що репрезентували напрямки соціальних активностей громад й були, по-суті, відгуком на офіційну версію подій 1941 року в урочищі «Зелена Брама». Між ними існує прямий зв'язок, а саме – неприйняття радянської міфологеми т. зв. «Великої Вітчизняної війни».

Аналіз медійних матеріалів, які нагромаджувалися досить тривалий час показав, що з ідейних міркувань на перше місце краєзнавці ставлять погляд на війну саме «із солдатського окопу». У цю канву вкладається філософія збереження пам'яті про загиблих як таких, що до останнього пострілу виконали свій військовий обов'язок та посмертно гідних військової шани нащадків [5].

Політика відновлення пам'яті різко контрастувала із офіційно визнаною ідеологією масового подвигу «радянських людей» у роки війни й вті-

лювалася у відомі формулі «не існує безіменних могил». Так, з інтерв'ю керівника пошукової групи «Народна пам'ять Уманщини» В. Риндюка дізнаємося, що за період з 2010 по 2013 рік у районі бойових дій було віднайдено рештки 200 загиблих та вдалося встановити імена трьох бійців, що загинули, ймовірно, у серпні 1941 р. [6, с. 15].

На практиці це означало створення низки місць пам'яті. Адже територія Зеленої Брами охоплювала понад 10 сіл Новоархангельського району й простягалася довжиною у 20 кілометрів і шириною 3–5 кілометрів [6, с. 15]. Політику підтримки інтересу до публічної історії на місцях влада та громадські організації вбачали у проведенні заходів із вшанування пам'яті полеглих бійців. Газета «Україна–Центр» повідомляла про проведення мітингу-реквієму та перепоховання 115 урн з прахом загиблих й встановлення памятных знаків прикордонних загонів №№ 91, 92, 93, 94, 95 та 97 Західного прикордонного округу, які утримували оборону у складі 6 та 12 армій Південного фронту влітку 1941 року під Новоархангельском [7, с. 1]. Цей досвід з часом масштабувався. Однак центром масових заходів громадських активістів залишалося сакральне місце в урочищі Зелена Брама. Упродовж 5–6 серпня 2011 року у с. Підвисокому відбулася науково-практична конференція «Зелена Брама: героїзм, трагедія, пам'ять». Історичний дискурс цієї регіональної події та її значення у розрізі вивчення та поширення наукових знань було розглянуто автором матеріалу, розміщеного на сайті неофіційного «Вісника ОУНБ ім. Д. Чижевського». Примітно те, що тут містилося посилання на сайти, створені пошуковцями з інших регіонів, як от «Зелена Брама 1941» м. Одеса, а також було надано описи фондів місцевих музеїв та колекцій окремих документів і особистих речей учасників подій [8].

Важливо визначити, що кістяк пошукових експедицій склали громадські активісти та історики-професіонали не лише з України, а також науковці, родичі загиблих воїнів, які були громадянами інших держав. У підсумку, як вже зазначалося, до знахідок додавалися військові та сімейні реліквії, особисті документи родин бійців, що загинули, або яким вдалося вийти з оточення. Таким чином, вивчення масиву документальних свідчень й знайдених пошуковцями артефактів дозволило уточнити окремі епізоди подій, що проглядалися схематично, пролити світло на окремі епізоди військової та цивільної біографії учасників бойових дій у Зеленій Брамі влітку 1941 року [9].

Проведення масових заходів, присвячених вшануванню пам'яті полеглих військовослужбовців 6 та 12 армій, як трагічної і важливої події радянсько-німецької війни, за участі громад та запрошених, набуло системного характеру. У серпні 2011 року на одному з ювілейних заходів було ініційовано клопотання перед вищими органами влади України про створення заповідника «Зелена Брама» [10, с. 7].

Завдяки участі краєзнавців у розробці теми війни та її поширенню у регіональних масових періодичних виданнях сформувався постулат за яким «величезна заслуга бійців і командирів 6 та 12 армій [полягала] у тому, що вони уповільнили, а потім і зламали бездоганний годинник фашистського бліцкригу» [11, с. 7]. Думка про те, що опір двох радянських армій, які опинилися у повному оточенні біля с. Підвисоке, але змогли затримати на три доби штурм Києва, що припускав автор цитованого нами допису В. Мухін, потребує обґрунтування. Час від часу вона коментувалася у місцевих газетах. Адже саме тут щонайперше публікувалися огляди краєзнавчих праць, друкувалися відгуки на науково-практичні конференції та «круглі столи», розміщувалися фрагменти документів та тексти популярних у читачів історико-документальних досліджень. Серед останніх варто виокремити книгу краєзнавця й фахового історика В. Даценка – «Зелена брама: возвращение к легенде», яка була видана навесні 2013 року російською мовою у сучасному поліграфічному стилі, але, на жаль, невеликим накладом лише у 500 екземплярів [12]. Авторська версія макету книги щодо подій 1941 року біля с. Підвисоке обговорювалася в колах краєзнавців. У суспільно-політичній газеті «Україна–Центр» було опубліковано змістовний огляд та розлогі витримки окремих сторінок із розділів твору, що засвідчило його історико-документальний характер. Аналіз журналістських матеріалів показав, що актуальними залишалися «старі проблеми» дослідження військової історії Зеленої Брами доби 1941 року, зокрема: відповідальності вищого керівництва Робітничо-селянської Червоної армії (включно Головкама РСЧА Й. Сталіна), Генерального штабу за втрату управління військами, оточення, врешті, поразку військових частин Південної армії, об'єднаних у «групу Понделіна»; їхнє забезпечення продовольством та боєзапасами [13, с. 12–13]. Відзначимо, що проблемне поле досліджуваної теми війни в регіоні постійно розширювалося з причини інтеграції дослідників до участі у медійних проектах, зокрема таких як

«Точка зору», «Історія рідного краю», «Зелена Брама» та деякі інші. Унікальна можливість залучення істориків-краєзнавців до осмислення військових подій, що відбувалися в липні-серпні 1941 року на полях біля с. Підвисоке, у загальному контексті реалізації планів наступу німецьких армій групи «Південь» в Україні мала успіх. З цієї точки зору доцільно згадати актуальні публікації історика С. Шевченка, який, на нашу думку, найбільш вдало поєднував огляди опублікованих джерел та фондів обласного держархіву, наукової літератури із висвітленням краєзнавчої тематики доби Другої світової війни [14, с. 18, 19, 23, 32, 46, 50, 55]. Список його праць включає більше 200 назв, з яких майже половина присвячена історії Надінгулля, материнної землі, що розкинулася між Бугом і Дніпром, постатям земляків, які залишили помітний слід в історії краю. У нарисах та коротких повідомленнях, написаних науковцем, знаходимо змальовані на основі історичних джерел постаті бійців, імена яких були віднайдені у записках з «медальйонів смертників», яскраво описані бойові історії, які відбувалися у Зеленій Брамі влітку 1941 року [15, с. 3].

Слід відзначити, що подані Л. Багацьким, А. Виноградовим, Ю. Матівосом, В. Даценком та іншими краєзнавцями матеріали торкалися конкретики подій, які базувалися переважно на свідченнях очевидців, рідше на основі коротких повідомлень зі шпальт фронтowych газет. Саме завдяки опублікованим у місцевій періодиці дописам стало широко відомо про невдалі спроби виходу «групи Понеделіна» із німецького оперативного оточення [16, с. 7], провал з встановленням зв'язку командування з арміями за допомоги військової авіації, а також обставини полонення радянських бійців та умови їхнього утримання у концтаборі Уманська яма [17, с. 2].

Висновки. Аналіз матеріалів друкованих та електронних засобів масової інформації, які були

орієнтовані на висвітлення теми війни 1941 року в Центральній Україні, засвідчив, що значна увага істориків-краєзнавців, органів влади та місцевих громад була прикута до подій оточення 6 та 12 радянських армій у районі села Підвисоке на Новоархангельщині. Оборонні бої що відбувалися у цій місцевості не знайшли в офіційній історіографії належних оцінок й розглядалися як незначний епізод військової історії початкового етапу Другої світової війни в Україні. Цю роль на себе перебрала спільнота істориків-краєзнавців. Ресурси місцевих ЗМІ виконували місію дискусійних площадок, на яких обговорювалися регіональні проблеми військово-політичної історії 1941 року.

Послідовність розміщення та характер публікацій у пресі теж мали значення. На наше переконання, виокремлені проблеми відображали не що інше, як запити суспільства на соціальну справедливість. Оцінки оточення, причин поразки та полонення бійців й офіцерів 6 та 12 радянських армій, а до їхнього складу належали мобілізовані українці, батьки і рідні учасників пошукових загонів Кропивниччини і Черкащини, були поштовхом до відновлення «історичної правди». Спираючись на усні свідчення очевидців, матеріали пошукових експедицій краєзнавці виявили суттєві розбіжності у трактуванні фактів полону червоноармійців у Зеленій Брамі, що подавалися офіційною історіографією як вияв фєдизму – масової здачі у полон через невдоволення владою. Опубліковані матеріали досліджень та результатів пошукової роботи доповнювали новітню концепцію Другої світової війни в Україні. Вони логічно вкладаються у схему регіональних та мікроісторичних досліджень соціальних процесів і явищ в умовах формування тоталітарних режимів та військових катаклізмів у Європі ХХ століття. Засоби масової інформації, між тим, також відіграють надважливу роль у формуванні державницьких позицій громадян незалежної України.

Список літератури:

1. Долматовский Е. Зеленая Брама. Докум. легенда об одном из первых сражений Великой Отеч. войны. Москва : Политиздат, 1989. 319 с.
2. Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету*. Зб. наук. пр. Серія: Історичні науки. Кропивницький, 2019. Вип. 24. 360 с.
3. Москальчук К.В. Відображення Уманської битви 1941 року в радянській військовій мемуаристиці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2021. Том 32 (7). № 2. С. 169–176; Її ж. Журнали бойових дій як джерело вивчення оборонних боїв 6 та 12 армій влітку 1941 р. *Південний архів. Історичні науки*. 2021. Випуск XXXV. С. 31–35.
4. Грінченко В.Г. Поразка 6-ї та 12-ї радянських армій влітку 1941 року у відображенні україномовних газет часів нацистської окупації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2024. Вип. 38. С. 49–59. URL: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-06> (Дата звернення 01.07.2024).

5. Даценко В. Трагічний серпень 41-го... *Кіровоградська правда*. 2009. 18 серпня (№ 33). С. 5.
6. Тільнова І. Інфотур Новоархангельщиною: Зелена Брама. *Нова газета*. 2013. 1 серпня (№ 31). С. 15.
7. Виноградов А. Долг памяти и зов души. *Украина-Центр*. 2011. 11 августа (№ 32). С. 1, 5.
8. Зелена Брама. URL: http://blog.library.kr.ua/2011/08/blog-post_09.html (Дата звернення 21.06.2024)
9. Матівос Ю. Нерозгадані таємниці Зеленої Брами. *Кіровоградська правда*. 2007. 18 вересня (№ 34). С. 3.
10. Мухін В. Зелена Брама – наша біль, наша гордість. *Народне слово*. 2011. 28 липня (№ 38). С. 7.
11. Любарський Р. Вічна слава героям. Гордість. *Народне слово*. 2011. 11 серпня (№ 43). С. 1, 7.
12. Даценко В. Зеленая брама: возвращение к легенде. Кировоград.: Имэкс-ЛТД, 2013. 460 с.
13. Степанова О. Возвращение к легенде. *Украина-Центр*. 2014. 8 мая (№ 19). С. 12,13.
14. Шевченко С. Кировоград у роки війни: прочитання традиційне і нове. *Наше місто*. 2013. 16 травня (№ 24). С. 3.
15. Сергій Шевченко: історик, педагог, краєзнавець / Укладач Макарова Т.П. Кропивницький : (Б.в.). 70 с.
16. Даценко В. И никто не узнает. *Украина-Центр*. 2014. 7 мая (№ 19). С. 7.
17. Степанова О. Концентрированная история. *Украина-Центр*. 2013. 18 июля (№ 25). С. 1, 2.

Zhitkov A.A. NEWSPAPERS AND ONLINE RESOURCES ABOUT THE DEFENSIVE BATTLES ON THE 6TH AND 12TH SOVIET ARMIES OF THE SOUTHERN FRONT IN THE SUMMER OF 1941 IN THE CENTRAL UKRAINIAN REGION

The article carries out a comprehensive problematic and thematic analysis of media texts of the regional mass media (from now on referred to as the media) dedicated to the historical events of the Second World War in the Central Ukrainian region, in particular, the defensive battles of the 6th and 12th Soviet armies of the Southern Front in the summer of 1941 near the village of Pidvysoke, Novoarkhenskiy district, Kirovohrad region.

In the process of studying the problematic field of regional media over the two decades of Ukrainian independence, the author summarised the genre and thematically diverse media materials contained in newspapers at the national and regional levels, as well as on media resources belonging to public organizations, educational institutions, and state and local authorities.

*Particular attention is paid to the study of materials from such newspapers as *Uriadovyi Kurier*, *Den*, *Kirovohradska Pravda*, *Narodne Slovo* and electronic publications such as *Ukraina-Centre*, official websites of the Regional Scientific Library named after D. Chyzhevskiy (*Library.kr.ua*). *Chyzhevskiy Regional Scientific Library* (“*Library.kr.ua*.”), the city portal “*Kirovohrad 24*” (“*kirovograd 24.com*.”), *Kirovohrad Regional State Administration* (“*www.kr-admin.gov.ua*.”), and the historical research association “*Memory*”.*

It is noted that the use of methods of quantitative and qualitative analysis of the content of the regional press made it possible to identify units and determine the ways of using informative sources in the author's interpretations, in particular, the environment of Soviet army personnel, the organization of defense and assessments of the military strategy of the top leadership and the characteristics of military tactics of officers and ordinary soldiers on the battlefield, as well as commemoration of the victims in the post-war period and in modern conditions.

The article emphasizes the informative component of press coverage of research and search work, promotion of works by local authors, and projects for the development of local history research in the same region.

Key words: *World War II, media resources, periodicals, Soviet armies, defensive battles, encirclement, “Zelena Braма”, Uman Cauldron.*